

مطالعه و بررسی طرح تاج‌های حاکمان خوارزم باستان بر روی سکه‌های آن سرزمین

سارا روحانی

دکتری رشته فرهنگ و زبانهای باستانی

sarah_rouhani@yahoo.com

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۰۵)

چکیده

سکه‌ها از برجسته‌ترین آثار هنری محسوب می‌شوند و بیانگر حقایق و رویدادهای تاریخی هستند. همچنین به دلیل اینکه نماینده عادات، آداب و رسوم، خط و زبان، هنر و وضعیت اجتماعی و اقتصادی می‌باشند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند و حاوی اطلاعات فراوانی در زمینه منشاء و پیدایش حاکمان و تاریخ‌گذاری دقیق سکه‌های تولید شده هستند. سرزمین خوارزم در آسیای میانه قرار دارد و روزگاری مرکز فرهنگی مهمی محسوب می‌شد. از سرزمین خوارزم باستان سکه‌های فراوانی کشف شده و یکی از نقوش مهم روی سکه‌ها، طرح‌های متعلق به تاج‌ها است. طرح تاج‌های روی سکه‌های خوارزم باستان به ده گروه تقسیم شده‌اند و هر کدام از این گروه‌ها دارای زیر مجموعه‌هایی می‌باشند. تاج‌ها دارای تزئیناتی با جواهر و همراه با تصاویر و نمادهایی مانند عقاب، شتر، هلال ماه، سه نقطه و دارای سربند هستند. تحقیقات باستانی نشان داده است که این علائم سمبل محافظت از حکومت، قدرت و پیروزی محسوب می‌شدند. اینطور می‌توان نتیجه گرفت که بکارگیری نمادهای ساسانی همچون آناهیتا و یونانی مانند نیکه بر روی این تاج‌ها نشان‌دهنده نوعی تأثیرپذیری از فرهنگ ساسانی و یونانی است. پژوهش حاضر با هدف بررسی طرح تاج‌های حاکمان خوارزم باستان بر روی سکه‌هایی از جنس نقره و مس صورت گرفته و شرح و توصیف تصاویر تاج‌ها ارائه شده است.

واژگان کلیدی: سرزمین خوارزم، سکه‌های خوارزم، انواع تاج‌ها، نقوش و طرح تاج‌ها.

مقدمه

سکه ها جزو آثار هنری محسوب شده و بیانگر بسیاری از حقایق تاریخی می باشند. این آثار فلزی سند معتبری برای رویدادهای تاریخی هستند. بررسی و آگاهی از تصاویر حک شده بر روی سکه ها می تواند به انتساب سکه به یک پادشاه یا دوره خاص کمک کند. تاج شاهان به عنوان یکی از مظاهر سلطنت و قدرت، در آثار هنری گوناگونی همراه با نقش وی، در حالی که او را از سایر اشخاص متمایز می سازد، نمایان شده است. یکی از آثار هنری مهم که نقش شاهان بر روی آنها توسط هنرمندان حک شده، سکه ها می باشند (دادور، مکوندی، ۱۳۹۱، ص ۲۳-۳۲).

در فرهنگ دهخدا و فرهنگ معین واژه تاج به معنای «کلاه جواهرنشان که سلاطین و پادشاهان بر سر می گذارند» ذکر شده است (دهخدا، ۱۳۴۷؛ معین، ۱۳۵۰). تاج معرب و دگرگون شده واژه فرضی tāgā در ایرانی باستان است که احتمالاً از ریشه هند و اروپایی (teg-s) به معنای «پوشاندن و در برگرفتن» مشتق شده است (حسن دوست، ۱۳۸۳، ص ۳۱۶). این واژه در زبان فارسی میانه بصورت اَبَسَر (افسر) آمده است (Mackenzie, 1971:3) و آن کلاهی مزین است که شاهان بر روی سر می گذاشتند. در واقع واژه اَبَسَر به معنای روی سر، بر سر و به سر بوده است (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۷۹، ص ۹۰). همچنین در فارسی نو برخی معادل های تاج عبارتند از افسر، گرز، دیهیم و بساک (اسدی طوسی،

۱۳۶۵، ج/ص ۱۸۵ و ۱۹۲). از زمان های دور واژه تاج از زبان فارسی وارد زبان عربی شده و اعراب این واژه را به صورت تیجان و اتواج جمع بسته و واژه های تائج و متوج به معنای «تاجدار» و تتویج به معنای «تاج بر سر گذاشتن» را بکار برده اند (کیا، ۱۳۴۸، ص ۱۸).

در طی ده قرن تولید و ضرب سکه های سرزمین خوارزم، فقط تعداد محدودی از تصاویر و اشکال مختلف تاج ها بر روی سکه ها ترسیم شده، که طی چندین سده این تاج ها بدون تغییر و یا با اندکی تغییر بر روی سکه های خوارزمی به تصویر کشیده شده اند. از تصاویر تاج های حک شده بر روی سکه های خوارزم باستان به ده طرح می توان اشاره کرد (جدول ۱) و هر کدام از این گروه ها دارای زیر مجموعه هایی هستند. شایان ذکر است تاج هایی که بر روی سکه ها نقش شده اند بار معنایی و اطلاعات بسیار زیادی را در خود جای داده اند. به عبارت دیگر می توان منشاء و پیدایش حاکم و یا تاریخ گذاری دقیق سکه های تولید شده را بوسیله آنها بررسی کرد (vaynberg, 1971:112).

برخی از این سکه های یافت شده در موزه تاریخ و هنر ازبکستان، موزه آرمیتاژ، موزه سمرقند، موزه تاریخ تاشکند و موزه بریتانیا حفظ و نگهداری می شوند. منابع اصلی استفاده شده در شناسایی سکه ها، تحقیقات دانشمندان همچون تالستوف (tolstov, 1948)، زیمال (зеймал, 1967)، لوکونین (Луконин, 1969)، وینبرگ (vainberg, 1977)،

است (Vainberg, 1962:127). تاج شماره ۱ این گروه جزو تاج‌های سنتی و قدیمی شاهان خوارزم باستان به شمار می‌آید. تاج شماره ۲ این گروه مانند تاج شماره ۱ دارای سطحی گرد و بخش پوشش دهنده پشت گردن می‌باشد که در یک بخش با قسمت گوش پوش ترکیب شده و نوارهای سربند، به مانند خطوط افقی در پشت سر آویزان می‌باشند. بر روی تاج، بقایای بال پرنده مشاهده می‌شود و برخلاف تاج شماره ۱ در قسمت بالایی تاج، ردیف پره‌های گرد دیده می‌شوند (Vainberg, 1977:18). تاج‌های گروه اول با گروه چهارم به دلیل داشتن تصویر عقاب بر روی تاج با هم مطابقت دارند. البته شکل سنتی عقاب بر روی تاج‌های شاهان خوارزم، تحت تأثیر پیکرنگاری ساسانی ایجاد شده ولیکن در خوارزم شکل سنتی و بومی این سرزمین را به خود گرفته است (Vainberg, 1977:18-19).

این گروه از تاج‌ها، یعنی تاج‌های گروه اول به دلیل این که جزو اولین تاج‌ها محسوب می‌شوند از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند. تصویر پرنده وحشی همچون عقاب با سری به شکل نیم‌رخ و بال‌های باز مخصوص هنر آسیا در زمان بسیار قدیم بوده است (Contenau, 1948:99). از زمان‌های بسیار قدیم تصور بر این بود که پرنده‌های وحشی، همچون عقاب، لاشخور، باز، شاهین و پرندگان شکاری، به عنوان نماد و سمبل حاکمیت شاه محسوب می‌شدند و البته این نظر و ایده ویژه ملل آسیای میانه بود. البته انعکاس چنین تصویری را در

فدروف و کوزنتسوف (Fedorov & Kuznetsov, 2011) و سایر محققین می‌باشد. پژوهش حاضر بر روی سکه‌هایی از جنس نقره و مس با هدف بررسی نقوش تاج‌های پادشاهان خوارزم باستان انجام شده و شرح و توصیف تصاویر تاج‌ها نیز به تفکیک ارائه شده است.

تاج‌های گروه اول:

این گروه از تاج‌ها به دو صورت بر روی سکه‌ها درج گردیده که در شکل شماره ۱ به آن اشاره شده است. این تاج از لحاظ شکل کوتاه بوده و به طور قابل توجهی از کلاه‌های اشکانی متمایز می‌باشد. این تاج در قسمت جلو تا روی پیشانی پائین آمده و تصویر عقاب (نماد آناهیتا) با بال‌های باز و سر چرخیده به سمت راست و منقار پرنده به سمت پائین حک شده است ولی سایر جزئیات مانند پر عقاب قابل تشخیص نیست. ضمناً در این طرح از تاج بال‌های عقاب با خطوط افقی و عمودی تصویر شده‌اند. در لبه پائینی تاج، سربندی گره خورده دیده می‌شود که بوسیله سه خط از بقیه قسمت‌های تاج تفکیک شده است. نوارهای سربند با بندهای خطی افقی تزئین شده و از پشت سر در امتداد گردن آویزان است. گوش‌ها و پشت گردن شاه با یک طرح کلی پوشیده شده است. این طرح با پلاک‌ها و مهره‌های گردی در حاشیه تزئین شده و در امتداد گردن ادامه یافته است. تاج در لبه جلویی و در بالای پیشانی دارای خطوط کوچک و کوتاه به شکل بادبزنی

از تاج گروه دوم فقط سه نمونه بر روی سکه‌های خوارزم مشاهده می‌شود که در شکل شماره ۲ به آنها اشاره شده است. تاج شماره ۱ این گروه بر روی سکه‌هایی که تحت عنوان سکه‌های «شاه بی نام خوارزم» شناخته می‌شود، حک شده است. این تاج شامل کلاهی کوتاه با پلاک‌هایی تزئین شده می‌باشد. ضمناً دارای لبه مخصوص بوده که از بالای سربند بیرون زده و با طرح و شکل‌های مثلثی تزئین شده است. گردن پوش نیز از کلاه به سمت پائین در امتداد گردن ادامه یافته و در بخش پائین گردن پوش تفکیک می‌شود. در روی گردن پوش و گوش پوش، بخشی از موی شاه مشاهده می‌شود که با دایره‌هایی تزئین شده است. از زیر کلاه از قسمت شقیقه، بخش نامشخصی از کلاه و یا آرایش موی سر به شکل ریسمان آویزان شده که قابل رویت است. نوارهای سربند با خطی نازک ترسیم شده و به مانند گره از دو قسمت تشکیل شده است. بیشتر این تاج بوسیله پلاک‌ها و مهره‌ها تزئین شده است. در قسمت بالا، داخل قوس و بر روی قوس تاج، مهره‌هایی قرار دارند و در قسمت جلو و پشت تاج، لبه‌ها کمی از اطراف بیرون زده‌اند (Vainberg, 1977:21).

تاج شماره ۲ این گروه در مقایسه با تاج قبلی از نمونه اصلی آن اندکی ساده‌تر به نظر می‌رسد.

اوستا در زامیاد یشت، یشت نوزده بند سی و چهار^۱ نیز می‌توان مشاهده کرد (کریستن سن، ۱۳۶۸، ص ۳۰۰).

احتمالاً در دوره باستان، در نواحی مختلف آسیای میانه مانند خوارزم، پارت، سغد، ایران و ماورای قفقاز، عقاب و پرندگان وحشی دیگر، سمبل و نماد حکومت شاهی محسوب می‌شدند. بلیتسکی^۲ معتقد بود عقاب نشانه حکومت شاهی را به همراه دارد و نتیجه تکامل تدریجی نشانه‌های یونان باستان مانند نیکه^۳ است (Беленицкий, 1959:32). باتوجه به این که سکه‌های پارتی براساس سنت یونانی مآبی ضرب و تولید می‌شدند، در نتیجه پارتیان از الهه‌های یونانی به عنوان نماد و سمبل حکومت خود استفاده می‌کردند ولیکن در آغاز قرن نخست میلادی، عقاب جایگزین نیکه شد و پس از مدتی طولانی این نماد از سرزمین پارت به خوارزم رسید. در سکه شناسی خوارزمی بر روی برخی از سکه‌ها که نماد عقاب دیده می‌شود الهه نیکه مشاهده نمی‌گردد و به همین ترتیب بر روی برخی دیگر از سکه‌هایی که الهه نیکه قرار دارد، نشان عقاب دیده نمی‌شود (Vainberg, 1977:20).

تاج‌های گروه دوم:

^۱ می‌گشت و درمانده در برابر دشمنی‌ها بر روی زمین پنهان شد (کریستن سن، آرتور، ۱۳۶۸، ص ۳۰۰).

^۲ Belenitsky.

^۳ نیکه (Nike) در افسانه‌های یونان باستان الهه پیروزی محسوب می‌شد.

^۱ ترجمه یشت ۱۹ بند سی و چهار: اما چون به اندیشیدن به سخن، سخن دروغ و ناراست پرداخت، فرّه به پیکر مرغی آشکارا از او بیرون شتافت. چون جمشید دارنده رمه خوب دید که فرّه از او گریخت ناشاد و سرگردان

شده‌اند (Vainberg, 1977:21). مشابه تاج شماره ۳ تاج دیگری وجود ندارد و این تاج از نظر طراحی با تاج روی سکه‌های شاهان کوشانی کانیشکا^۴ و هوویشکا^۵ قابل مقایسه است که در شکل ۳ مشاهده می‌گردد. زیمال^۶ سربندهای تاج شماره ۳ را تحت عنوان «سربند سخت» مورد بررسی قرار داد و معتقد بود که بعدها این سربند (یعنی نوار پائینی کلاه) جزئی از تاج شاهان کوشانی محسوب شد (зеймал, 1967:66). در سکه‌های شاه شائوشافار عناصر سنتی خوارزمی و تمام عواملی که در وقایع پراشوب آغاز قرن هشتم میلادی در خوارزم رخ داده بر روی سکه شناسی این سرزمین تاثیرگذار بوده است (Vainberg, 1977:22).

تاج‌های گروه سوم:

از تاج گروه سوم فقط دو نمونه بر روی سکه‌های خوارزم مشاهده می‌شود که در شکل شماره ۴ به آن اشاره شده است. تصویر این تاج‌ها، بر روی دو سکه مشاهده شده و به دلیل سائیدگی بسیار زیاد هر دو سکه جزئیات تاج‌ها بطور واضح قابل تشخیص نیستند. این تاج‌ها کلاه‌خودهایی با خطوط قائم الزاویه و عمودی هستند که در آن‌ها طراحی گردن-پوش متداول خوارزمی را می‌توان مشاهده کرد. در تاج شماره ۲ گردن‌پوشی طراحی شده که از زیر کلاه‌خود از بخش گوش و یا کمی پائین‌تر شروع

طراحی و شکل این تاج همانند تاج قبلی است ولی در بخش لبه کمی باریک‌تر و کشیده‌تر شده است. شکل و تصویر گردن‌پوش و پشت گردن‌پوش با هم ادغام شده‌اند که بیشتر به طرح‌های سنتی خوارزم نزدیک می‌باشند. ضمناً در حاشیه گردن‌پوش، پلاک-ها و یا مهره‌هایی مشاهده می‌شود. بخش بالای کلاه با سه ردیف پلاک دایره‌ای شکل ترسیم شده‌اند. از بخش جلوی لبه کلاه به سمت بالا تا پشت گردن و تا زیر لبه کلاه قوسی قرار دارد که با پلاک‌های گرد تزئین شده است. سربند فقط در بخش پشت گردن متفاوت شده که از آنجا سرهای آن به شکل دو نوار باریک و صاف به سمت پائین ترسیم شده‌اند (Vainberg, 1977:21).

تاج شماره ۳ این گروه از نظر زمانی با تاج‌های دیگر این گروه کمی فاصله دارد و متعلق به سکه‌های شاه شائوشافار در قرن هشتم میلادی است. اما به دلیل شباهت‌هایی که با دو تاج قبلی این گروه دارد در این گروه طبقه‌بندی می‌شود. این تاج بر روی سکه‌هایی از جنس مس مشاهده می‌شود. از نظر طراحی و شکل، این تاج یک کلاه خزدار گرد و کوتاه است که دارای گردن‌پوش سنتی خوارزمی بوده و در بخش لبه‌ها دارای خطوط گرد می‌باشد. از زیر لبه، به سمت بالا و پائین دو نوار سربند پراکنده شده و سرهای آن از هم باز گردیده‌اند. در لبه بالایی تاج از پشت سر به سمت پیشانی، حلقه‌هایی به شکل موج ترسیم

^۵ هوویشکا (Huvishka) فرمانروای کوشان در سال‌های ۱۵۰-۱۸۰ بود و قلمرو فرمانروایی وی از بلخ تا هند را در بر می‌گرفت.

^۶ Zeimal.

^۴ کانیشکا (Kanishka) حاکم کوشانی است که از سال ۱۲۷-۱۵۰ فرمانروای این سرزمین بود.

تمام جزئیات طرح و نقش روی آنها به وضوح قابل تشخیص هستند، ولیکن تصاویر برخی دیگر به صورت بسیار کلی مشاهده می‌شوند. این گروه از تاج‌ها بصورت کلاه‌خودی به شکل عقاب ترسیم شده است. سر پرنده نیز همچون تصویر شاه بصورت نیم‌رخ و رو به سمت راست طراحی شده و گویا منقار عقاب کمی باز تصویر شده است. در این گروه از تاج‌ها دم پرنده به مانند گردن‌پوش تاج عمل می‌کند. بال‌های پرنده مشخص نیستند و پاهای آن نیز ترسیم نشده است. همچنین پر و بال و بدن عقاب با پولک پوشیده شده است (Vainberg, 1977:206). از زیر گردن‌پوش، نوارهای دنداندار سربند به سمت پائین آویزان شده‌اند. البته بر روی سکه‌هایی از جنس مس، عملاً این نوارها غیرقابل تشخیص هستند و یا وجود ندارند. از زیر تاج در حالی که گوش‌ها پوشیده شده‌اند، گیسوان بافته شده وی بر روی شانه و سینه مشاهده می‌شوند. این تاج شباهت بسیار زیادی با تاج‌های شاهان اولیه ساسانی دارد (Tolstov, 1948:177). خصوصاً این که این تاج مشابه تاج شاپور اول نیز هست (Луконин, 1969:16). آرایش موی سر شاپور اول نیز دقیقاً همانند شاه وازامار، بصورت گیسوانی بافته شده که بر روی شانه‌ها ریخته شده‌اند، مشاهده می‌گردد و جزئیات دیگر سکه، مانند سکه‌های ساسانی

می‌شود. شایان ذکر است که نوارهای سربند این دو تاج نیز با هم متفاوت هستند. در تاج شماره ۱ این گروه دو یا سه نوار باریک وجود دارد ولی در تاج شماره ۲، دو نوار دنداندار پهن مشاهده می‌شود و در هر دو مورد نوارها به سمت پائین آویزان هستند. هر دو تاج با زاویه‌ای ملایم در بخش جلویی تاج، کمی باز می‌شوند و لبه جلویی و بالایی تاج‌ها به شکل تیز تصویر شده‌اند. در قسمت بالا و جلوی تاج‌ها دسته‌ای از خطوط (یا مرواریدها) به چشم می‌خورد که به شکل هلال در یک ردیف قرار دارند، که از قسمت وسط و جلوی تاج تا بالای آن ادامه می‌یابد. بر روی تاج‌ها نیز تصاویری نقش شده‌اند، که به دلیل سائیدگی بسیار نمی‌توان جزئیات آنها را تشخیص داد (Vainberg, 1977:22).

تاج‌های گروه چهارم:

از تاج گروه چهارم فقط دو نمونه بر روی سکه‌های خوارزم مشاهده می‌شود که در شکل شماره ۵ به آن اشاره شده است. این گروه از تاج‌ها، از لحاظ معنایی با تاج‌های گروه اول مرتبط هستند ولیکن از لحاظ اصالت پیکرنگاری با یکدیگر متفاوت هستند. تاج گروه چهارم را در سکه‌هایی از جنس نقره و مس می‌توان مشاهده نمود، که متعلق به ضرب و تولید سکه‌های شاه وازامار^۷ می‌باشند. در برخی از سکه‌ها

^۷ شاه وازامار یکی از حاکمان خوارزم باستان بود و تا اواخر قرن سوم میلادی فرمانروایی کرده است (Fedorov & Kuznetsov, 2011:79-88).

قرن سوم تا آغاز قرن چهارم میلادی است. شاهان دیگر ساسانی نیز همچون اردشیر یکم، هرمز یکم، بهرام یکم و نرسه نیز تاجی مشابه تاج گروه چهارم بر سر می گذاشتند (Борисов, Луконин 1963:15). با توجه به اطلاعات ارائه شده در بالا، می‌توان به گاهشماری سکه‌های ضرب شده شاه وازامار و همچنین دلایلی دال بر این که شاه وازامار در طول حکومت خود بر اساس جهت‌گیری سیاسی ساسانیان حکومت می‌کرده، دست یافت. با در نظر گرفتن شباهت تاج گروه چهارم با تاج‌های شاهان اولیه ساسانی، می‌توان به این نتیجه دست یافت که شاه وازامار تاجی را برای خود انتخاب کرده بود که تا حدودی شبیه به سنت‌های خوارزمی بوده است (Vainberg, 1977:23).

تاج‌های گروه پنجم:

از تاج گروه پنجم فقط شش نمونه بر روی سکه‌های خوارزم مشاهده می‌شود که در شکل شماره ۶ به آنها اشاره شده است. تاج‌های گروه پنجم، یکی از اصلی‌ترین تاج‌ها در سکه‌شناسی خوارزمی می‌باشند، که به شکل شتر دو کوهانه خوابیده و رو به سمت راست، بر روی سکه‌ها به تصویر کشیده شده است. برای نخستین بار این نقش و طرح از تاج‌ها، بر روی سکه‌هایی مشاهده شدند که متعلق به ضرب سکه‌های شاه وازامار می‌باشند. در این گروه از سکه‌ها، دُم شتر به سمت بالا و گوش‌هایش به

سمت عقب و بالا کشیده شده است. در پیشانی شتر اندکی برآمدگی به چشم می‌خورد و پوزه‌اش به سمت پائین خم شده است. آرایش موی سر شاه نیز، همانند سکه‌های متعلق به شاه وازامار به صورت گیسوانی بافته بوده، که احتمال دارد این نوع آرایش موی سر از ساسانیان تقلید شده و متعلق به پیش از قرن چهارم میلادی باشد. تاریخ پیدایش تاج به شکل شتر در خوارزم، به اواخر قرن سوم و آغاز قرن چهارم میلادی می‌رسد. طرح و نقش این گونه تاج، هم در دوران شاه وازامار و هم پس از وی، بر روی سکه‌های کوچک مسی، به موازات دیگر تاج‌ها مشاهده می‌شود. تصویر شتر روی تاج‌ها در سکه‌هایی که پیدایش آنها تا زمان پیش از حضور اعراب در خوارزم باز می‌گردد، دیده می‌شود و سبک و اندازه‌های تصویر همانطور که بر روی سکه‌های اولیه نقش شده بود، بر روی این گروه از سکه‌ها نیز حفظ شده است. در آغاز قرن هشتم میلادی بر روی سکه‌های خسرو حاکم کرد^۸، تاج با همین نقش (شتر دو کوهانه خوابیده) نیز مشاهده می‌شود (Vainberg, 1977:23). از دوران بسیار قدیم شتر دوکوهانه نزد ایرانیان شرقی اهمیت ویژه‌ای داشته و در اوستا نیز به آن اشاره شده است. شتر نسبت به حیوانات دیگر از نیرو و قدرت بسیار بالایی برخوردار می‌باشد و نشانی از قدرتمندی شاهان بوده است. شتر یکی از تجسم‌های زمینی و مادی نشان پیروزی (بهرام) است (Брагинский, 1956:35).

⁸ Kerder.

به معنای «اصلی» می‌باشد (Pritsak, 1950:210).
 (212) صفت «بوگرا» و یا «بگرا»، در زبان ترکی به معنای شتر دو کوهانه نر است. گمان می‌رود امرای ترک لقب یا صفت دیگری به نام «توتم یا بت» داشتند، که مرتبط با منطقه ایست، که در آن شتر دارای اهمیت خاصی بوده است. خاقان عالی ارسلان خان لقب «یابگو» و «بایگو» را برای خود انتخاب کرده بود. «بایگو» به معنای «باز» و یا «قرقی» می‌باشد که پرنده آورنده و بخشنده فرّه است (Vainberg, 1977:26). شرق شناسان از این جهت آنان را به این نام خوانده‌اند که در بخشی از لقب آنها واژه «قره» یا «قرا» وجود دارد که در غیر اینصورت آنها را «ایلک خانیان» می‌نامیدند. به دلیل انتساب واهی ایشان به شهریار توران زمین یعنی افراسیاب، آنان را «آل افراسیاب» نیز خوانده‌اند (کلیفورد، ۱۳۷۱، ص ۱۷۳).
 سرزمین و قلمرو افراسیاب که براساس شاهنامه در شمال شرقی ایران زمین تا حوزه دریای سیاه قرار داشته، بطور شگفت آوری با سرزمینی پیوند می‌یابد که احتمالاً «شتر»، محافظ خاندان شاهی آن ناحیه محسوب می‌شده است. با توجه به نظر ارائه شده در بالا، تاج دارای طرح و نقش شتر دوکوهانه خوابیده می‌توانست برای خاندان افراسیاب تاج سنتی محسوب شود. بسیار محتمل است که در طی قرون، حاکمان محلی وابسته به سلسله های پادشاهی که در سرزمین توران افسانه‌ای، که در تمامی مناطق حوزه سیر دریا رخنه کرده بودند، نَسَب خود را به «خاندان

(36). از جهت ریشه‌شناسی اسامی ایرانی که دارای پسوند *uštra* هستند با شتر مرتبط می‌باشند و این واژه برای دلالت بر مفهوم شتر دوکوهانه به کار می‌رفته است (Соколов, 1963:169). در قرن هشتم میلادی، درخوارزم باوری وجود داشت مبنی بر اینکه شتر محافظ حکومت شاهی است به طوری که در صفات و وجه تسمیه حاکمان سلسله قراخانیان نیز می‌توان آثار آن را مشاهده کرد. قراخانیان سلسله ترک نژادی بودند که از سال ۸۴۰ تا ۱۲۱۱ میلادی بر بخش‌هایی از آسیای میانه از جمله ناحیه اسپجیاب^۹ و نواحی شمالی و جنوبی کوه‌های تیان‌شان حکمرانی می‌کردند (بارتولد، ۱۳۵۸، ص ۳۳۶).
 به عقیده پریساک^{۱۰} نامگذاری حکومت های برجسته در خاقانات قراخانیان به دو گروه قبیله‌ای بزرگ باز می‌گردد که عبارتند از:

۱. خاقان چیگیل‌ها، که نام حاکم آن بت-ارسلان-شیر بوده است.
۲. خاقان یغما، که نام حاکم آن بت-بوگرا-شتر بوده است.

خاقان عالی با نام و لقب ارسلان قراخاقان یا ارسلان خان، در رأس خاقانات قرار داشت و پایتخت وی اردو بود. حاکم بوگراقراخان یا بوگراخان در بخش غربی خاقانات به پایتختی تراز حکومت می‌کرد. در صورت مرگ ارسلان خان، بوگراخان می‌توانست لقب وی را برای خود برگزیند و جانشین او شود. پیشوند «قرا» که در کنیه هر دو خاقان وجود دارد، و

¹⁰ Pritsak.

⁹ Spijab.

تاج‌های شماره ۲ و ۳ این گروه بسیار به هم شبیه هستند. احتمالاً تفاوت این دو تاج به دلیل واضح نبودن تصاویر بر روی سکه‌هایی از جنس نقره و مس نشأت می‌گیرد. شکل و طرح گردن‌پوش این دو تاج با تاج شماره ۱ این گروه کاملاً متفاوت است. در تاج شماره ۱ گردن‌پوش کاملاً مطابق سنت خوارزمی نقش شده است ولیکن در این دو تاج به شکل بیضی می‌باشد که از بالای تاج تا شانه‌ها ادامه می‌یابد و گوش‌ها و پشت گردن را می‌پوشاند. بجای گره نوار سربند، سه نقطه قرار گرفته که نوارهای دندان‌داری که بصورت کاملاً سنتی تصویر شده‌اند، از آن به سمت پائین آویزان است. هر دو این تاج‌ها در قسمت جلو پیشانی، دارای هلال ماه هستند، که در یکی سه نقطه و در دیگری یک نقطه قرار گرفته است (Vainberg, 1977:28).

به دلیل این که برخی سکه‌ها خوب حفظ و نگهداری نشده‌اند نقش و طرح تاج‌های شماره ۴ و ۵ این گروه بطور دقیق قابل تشخیص نیستند. تاج‌های شماره ۴ و ۵ در بخش بالایی در مقایسه با تاج‌های دیگر از همین گروه، صاف و مسطح هستند و در جزئیات دیگر با هم تشابه دارند و یا برخی قسمت‌ها غیرقابل تشخیص‌اند. بطور کلی همه تاج‌های گروه ششم در بخش جلوی خود، دارای هلال ماه هستند که در برخی سه نقطه و در برخی دیگر نقطه وجود ندارد. همچنین دارای نوارهای سربند بصورت دندان‌دار می‌باشند. در مجموع تاج‌های گروه ششم را می‌توان با تاج‌های گروه اول مقایسه کرد. تزئین سراسری با

افراسیاب» می‌دادند و تاج سنتی و صفات و کنیه‌های باستانی را به همان شیوه حفظ می‌کردند (Vainberg, 1977: 27).

تاج‌های گروه ششم:

این گروه از تاج‌ها شامل پنج نمونه هستند که در شکل شماره ۷ به آنها اشاره شده است. وجه مشخصه این گروه از تاج‌ها گرد و یا مسطح بودن آنها در بخش بالایی است و تمام سطوح آنها با ردیف‌هایی از جواهرات تزئین شده است. هلال ماه، که اغلب در داخل آن سه نقطه جای گرفته است (نماد آن‌اهیتا)، در قسمت جلوی تاج و در بالای پیشانی مشاهده می‌گردد، که غالباً در تاج‌های گروه‌های بعدی نیز دیده می‌شود. تفاوت بین تاج‌های این گروه اندک است و اغلب به شیوه و روش شخص حاکم مربوط می‌شود. تاج‌های شماره ۱، ۲ و ۳ این گروه همگی تولید و ضرب سکه‌های یک شاه می‌باشند (Vainberg, 1977:206).

تاج شماره ۱ این گروه بطور واضحی از دو نوع جواهر تشکیل شده است. سربند بوسیله جواهراتی مزین شده که در امتداد نوارهای آن ادامه می‌یابد و گره‌های آن نیز بوسیله دو خط نشان داده شده است. چهار نوار در پشت تاج وجود دارد که احتمالاً نشانگر آن است که حاکم سعی داشته که نوارها را به شکل دندان‌دار ترسیم کند. در قسمت قوس تاج، از پشت سر تا جلوی تاج خطوط کوچکی قرار گرفته است (Vainberg, 1977:28).

این گروه تاج شماره ۱ می باشد که مجموعه ای از خطوط عمود بر هم بوده و از قسمت بالا، پائین و جلو با جواهرات تزئین شده است. سربند در بخش پائین تاج، از نمونه های دیگر خیلی متفاوت نیست و شامل سه خط است که از قسمت گره پراکنده شده اند و نوارهای سربند نیز به شکل نوارهای دنداندار به سمت پائین آویزان شده و بصورت دو ردیف افقی دیده می شوند. پشت گردن پوش نیز دو نوار عمودی قرار دارد که گوش ها را می پوشانند و از بخش پائینی تاج شروع می شوند. خطوطی که در قسمت بالای تاج کمی خم شده و از پشت تاج شروع و تا پیشانی ادامه یافته اند، نشانگر موج می باشند. این تاج منحصر به فرد است زیرا بر روی آن نشانه ای از اعطای نشان، نماد تاج گذاری یا نماد اصلی شاهان خوارزم مانند عقاب، نیکه، هاله یا هلال ماه وجود ندارد (Vainberg, 1977:30-31).

تاج شماره ۲ بیشتر در سکه هایی از جنس مس مشاهده می گردد. این تاج فقط به لحاظ فقدان جزئیات کوچک و بخش کشیده تر جلوی آن، با تاج شماره ۱ متفاوت است. همچنین این تاج دارای سربندی با نوارهای باریک و صاف بوده است (Vainberg, 1977:30-31).

تاج های شماره ۳ تا ۷ این گروه اغلب بر روی سکه های کوچک مسی مشاهده گردیده و بخش بالایی و جلویی تاج کمی کشیده شده است. در مواردی نادر از این گروه تزئیناتی با جواهرات دیده می شود. در بالای پیشانی، هلال ماه قرار گرفته که

ردیف های جواهرات، سبب می شود که این تاج ها را با برخی تاج های دوره ساسانیان مشابه دانست (Vainberg, 1977:28).

هلال ماه که بر روی تمامی تاج های گروه ششم ترسیم شده است، فقط متعلق به طرح و نقش تاج های ساسانیان نیست. در تولید و ضرب سکه های اشکانی در اواخر قرن نخست پیش از میلاد هلال ماه بر روی سکه های فرهاد چهارم ظاهر گردید و بعدها بر روی سکه های ساسانیان مشاهده شد. هلال ماه بر روی تاج، در نزد سایر اقوام از جمله هیاطله نیز مورد توجه بوده است. در تاج های هیاطله، هلال ماه تقریباً به عنوان نماد دائمی بکار رفته و در آثار مختلف به تصویر کشیده شده است. بر روی سکه های اشکانی، هلال ماه با ستاره ای هشت پر در داخل و در بخش زمینه سکه، در مقابل چهره شاه مشاهده می گردد (Wroth, 1903: 22). در ضرب و تولید سکه های داریوش یکم، به جای طرح عقاب بر روی تاج، هلال ماه ظاهر شده که بعنوان نمادی در سکه های بعدی پارس به شمار می آید (Allotte, 1906:577). بدین ترتیب این نماد به سکه های اردشیر یکم نیز وارد گشت (Lukonin, 1961:28).

تاج های گروه هفتم:

این گروه از تاج ها دارای دوازده نمونه هستند که در شکل شماره ۸ به آنها اشاره شده است. شایان ذکر است تعداد زیادی از سکه هایی با این طرح از تاج ها در خوارزم یافت شده است. اولین زیر مجموعه

است. البته گاهی به شکل زنجیر واحدی مانند تاج های شماره ۸-۱۰ و ۱۲ به چشم می‌خورد.

۳. هلال ماه بر روی پیشانی قرار دارد و سه نقطه در داخل آن جای گرفته است.

۴. سربند با یک یا چند ردیف جواهرات مطابق طرح کلی تاج تزئین شده است.

۵. گردن‌پوش سنتی خوارزمی نیز با جواهرات تزئین شده است.

۶. نوارهای سربند در پشت گردن بصورت های گوناگون ترسیم شده است.

۷. بخشی همانند «گوش»، از قسمت پائین تاج و نیمه پشتی آن به طرف بالا کشیده شده و در قسمت بالای گوش شاه قرار دارد. برخی از دانشمندان و پژوهشگران معتقدند که این‌ها شبیه گوش اسب هستند که سمبل و نماد سیاوش محسوب می‌شوند. البته فرضیه ارائه شده در بالا هنوز مورد تأیید قرار نگرفته است. تاج‌های شماره ۸ تا ۱۲ از جهتی نیز با هم متفاوتند. در تاج شماره ۸ نوارهای سربند بصورت دندان‌دار به سمت پائین آویزان بوده که انتهای نوار کمی پهن می‌شود و بجای گره نوار سربند، سه نقطه قرار گرفته است. در بقیه تاج‌ها نوارهای سربند مانند تاج شماره ۸ دندان‌دار هستند ولیکن از قسمت گره سربند، نوارها به سمت بالا و پائین پراکنده می‌شوند. در تاج شماره ۱۲ در بین نوارهای سربند، صلیبی با سرهای پهن قرار دارد که این تاج را از بقیه تاج‌های این گروه متمایز می‌سازد. البته تزئینات حاشیه پشت گردن‌پوش و قرارگرفتن

اغلب در بین دو قسمت بالا و پائین تاج محصور شده و به مانند دایره به نظر می‌رسد. مشخصه و ویژگی تاج‌های شماره ۶ و ۷ این گروه ساده‌گی آنها است. در تاج شماره ۳ نوارهای سربند مشاهده نمی‌شود. پشت گردن‌پوش تاج‌های شماره ۵ تا ۷ که از بخش پائین تاج شروع شده، در قسمت پائین آن اندکی پهن می‌شود که به نظر می‌رسد موهای شاه باشد (Vainberg, 1977:30-31).

تاج‌های شماره ۸ تا ۱۲ این گروه بر روی سکه‌هایی از جنس نقره و مس حک شده‌اند و از نظر فن ضرب و تولید سکه با دیگر گروه‌ها بسیار متفاوتند و به همین دلیل بر روی این زیر مجموعه از تاج‌ها، جزئیات بیشتری را می‌توان دید. این گروه از تاج‌ها، از لحاظ شکل به سمت جلو کشیده شده‌اند و قسمت پشت تاج گرد و کمی اریب می‌باشند و بخش بالایی تاج صاف و مسطح به نظر می‌رسند. در برخی موارد مانند شماره ۸ بخش جلویی تاج کمی باریک می‌شود و در برخی دیگر همانند شماره ۹ بخش جلوی تاج به سمت بالا می‌رود و کمی کشیدگی پیدا می‌کند. ضمناً بخش بالای تاج بصورت صاف و مسطح دیده می‌شود. در تمام تاج‌های گروه هفتم، موارد زیر وجود دارد:

۱. پوششی به شکل توری و اریب تمام سطح تاج را پوشانده است.

۲. حلقه‌ای موج مانند در لبه بالایی تاج دیده می‌شود که از قسمت پشت تاج به سمت جلو ادامه یافته

شماره ۳ تا ۵ بخش پائین سربند خیلی واضح نیست و گاهی بصورت موهایی به نظر می‌رسد که در امتداد گردن کوتاه شده‌اند و گاهی نیز به صورت گردن-پوش به نظر می‌آید (Vainberg, 1977:32).

تاج‌های شماره ۶ تا ۸ شامل کلاه مدور کوچکی است که در لبه پائینی آن سربندی قرار داشته و نوارهای سربند بصورت دنداندار و بلند در امتداد گردن به شانه‌ها می‌رسد. لبه بالایی کلاه با حلقه‌هایی به شکل موج تزئین شده و از پشت کلاه به سمت جلو امتداد یافته است. در قسمت پیشانی، در بالای سربند هلال ماه حک شده است. علاوه بر این از بخش پائین کلاه، گردن‌پوش سنتی خوارزمی نیز مشاهده می‌گردد. تاج‌های شماره ۶ و ۷ در پشت گردن شاه در قسمت گره سربند دارای سه نقطه هستند. در بین تاج‌های این گروه تاج شماره ۸ بسیار منحصر به فرد است. سطح تاج احتمالاً با نوارهایی با خطوط اریب و صاف مزین شده و سربند و لبه پشت گردن‌پوش با جواهرات پوشیده شده است. در بالای کلاه نیز خطوطی به شکل موج دیده می‌شود (Vainberg, 1977:32). تاج‌های گروه هشتم از لحاظ طبقه‌بندی و شکل بیشتر به تاج‌های گروه اول شبیه هستند.

تاج‌های گروه نهم:

گروه نهم دارای یازده نمونه تاج می‌باشد که در شکل شماره ۱۰ به آنها اشاره شده است. این گروه از تاج‌ها فقط در میان سکه‌هایی از جنس مس

اشکال بیضی شکل بزرگ در کنار آن، در مقایسه با تمام تاج‌های این گروه، بسیار جدید و متفاوت می‌باشد (Vainberg, 1977:30-31).

تاج‌های گروه هشتم:

این گروه از تاج‌ها شامل هشت نمونه هستند که در شکل شماره ۹ به آنها اشاره شده است. این گروه از تاج‌ها بر روی سکه‌های مسی کوچک حک شده‌اند. متأسفانه نقش روی این سکه‌ها نه تنها به مرور زمان پاک شده، بلکه به دلیل کوچک بودن اندازه سکه‌ها بصورت واضح قابل رویت و تشخیص نمی‌باشند. به همین دلیل همیشه نمی‌توان جزئیات تاج را مثل کوتاهی، مدور بودن بخش فوقانی تاج، سربند، هلال ماه و موهای صاف شاه را تشخیص داد. بر روی سر شاه خطوطی دیده می‌شود که احتمالاً نشان دهنده موها هستند، لیکن این خطوط می‌توانند تزئین کلاه نیز محسوب شوند به این دلیل که شکل مشابه آن در امتداد بخش پائینی موها دیده نمی‌شود. در تاج شماره ۱ موهای صاف به همراه سربندی با هلال ماه که دارای سه نقطه می‌باشد، بطور واضح مشخص است. اما در تاج‌های شماره ۲ تا ۵ تصویر واضحی از آرایش مو مشاهده نمی‌گردد (Vainberg, 1977:31).

وجه مشترک همه تاج‌های گروه هشتم داشتن هلال ماه است که در برخی از آنها سه نقطه وجود دارد مانند تاج‌های شماره ۱ تا ۳ و در برخی دیگر مانند تاج شماره ۴ فقط یک نقطه قرار گرفته و برخی دیگر نیز فاقد نقطه هستند. در برخی تاج‌ها مانند تاج‌های

شماره ۷ و ۸ نوار سربند اصلاً وجود ندارد. در تاج های شماره ۱، ۴، ۵ و ۶ هلال ماه در بالای تاج قرار دارد. گاهی نیز مانند تاج شماره ۲ بجای هلال ماه یک گل چهار برگی تصویر شده است. در روی تاج های شماره ۱ و ۲ در وسط دندانهای تاج، بخشی قرار دارد که همچون یک صلیب کج و مورب بوده و درون آن با نقطه‌هایی پوشیده شده است. در برخی دیگر از تاج‌ها مانند تاج‌های شماره ۳، ۱۰ و ۱۱ در وسط دندانهای تاج، نقطه یا دایره‌ای کوچک حک شده است. گاهی تعداد و شکل دندانهای تاج با هم متفاوت است ولی در برخی نیز به صورت تراز و هماهنگ با یکدیگر طراحی شده‌اند. تاج شماره ۱۱ با دیگر تاج‌ها دارای تمایزاتی است، از جمله اینکه کلاه تاج گرد نیست بلکه بخش وسط آن اندکی زاویه‌دار به نظر می‌رسد و نوارهای سربند نیز در یک ردیف ولی به جهات مختلف پراکنده شده‌اند (Vainberg, 1977:32).

تاج گروه دهم:

تاج گروه دهم فقط شامل یک نمونه بوده که در شکل شماره ۱۱ به آن اشاره شده است. این طرح از تاج فقط بر روی سکه‌هایی از جنس مس دیده می‌شود. در جلوی این تاج نماد فره یعنی سه هلال ماه تصویر شده است که یکی از آن‌ها کمی بزرگتر و بالاتر از بقیه قرار دارد و در زیر آن یک نقطه وجود دارد. دو هلال ماه پائینی در یک ردیف قرار گرفته و به جواهرات متصل شده‌اند. در پائین هلال‌های ماه،

مشاهده شده است. این نوع تاج از نظر طرح، از تاج بهرام پنجم اقتباس شده و تاج‌های بعدی برگرفته از آن، بر روی سکه‌های پادشاه محلی بخارا (بخارخدا) تشخیص داده شده است (Беленицкий, 1966:95). در سکه‌های خوارزمی این گونه تاج با حکمرانی آذکاتسوار-چگان حاکم هیاطله (دارای تبار چغانی) همزمان بوده و به اواخر قرن هفتم و یا شروع قرن هشتم باز می‌گردد. این تاج‌ها در بخش مرکزی به شکل کلاه و در بخش فوقانی گرد هستند. تاج‌های این گروه غالباً در بالا و جلوی تاج با هلال ماه تزئین شده و در برخی تاج‌ها هلال ماه با سه نقطه ترسیم شده است. در لبه پائینی تاج، سربند قرار دارد که اغلب با جواهرات مزین شده و نوارهای سربند بصورت دنداندار و صاف مشاهده می‌شوند و گاهی به سمت بالا و پائین پراکنده شده‌اند. در برخی دیگر، نوارهای سربند در امتداد پشت گردن‌پوش سستی، که در تمام گروه‌های مختلف تاج‌ها وجود دارد، به سمت پائین آویزان شده است. گاهی پشت گردن‌پوش با برخی جواهرات در امتداد لبه تزئین شده است. اما فقط در تاج شماره ۸ این تزئین با مهره‌های بیضی شکل بزرگ در امتداد لبه پشت گردن‌پوش مشاهده می‌شود (Vainberg, 1977:32).

تفاوت زیر مجموعه‌های این گروه از تاج‌ها در جزئیات خلاصه می‌شوند. تاج‌های شماره ۱ تا ۴ به دلیل داشتن سه نقطه در قسمت گره سربند از مابقی تاج‌های این گروه متمایز می‌شوند. در تاج‌های

را بر روی تاج‌های خود حک کرده بودند. نشانه‌هایی که شبیه موج هستند و بر سطح بالایی تاج نقش بسته‌اند، نمادهای اردویسور آناهیتا، سمبل عنصر آب محسوب می‌شوند. همچنین سه نقطه که بر روی تاج‌ها وجود دارد، نیز نشانه‌های آناهیتا می‌باشد که نماد حاصلخیزی است و به شکل مثلثی به تصویر کشیده شده است. از نظر حاکمان خوارزم، آناهیتا محافظ سلسله شاهی از قرن دوم پیش از میلاد تا انتهای قرن هشتم میلادی بوده است. شایان ذکر است که تقریباً تمامی نقوش تاج‌ها شامل نمادهای آناهیتا هستند. همچنین طرح دیگری به شکل شتر دو کوهانه خوابیده بر روی تاج‌های خوارزمی مشاهده می‌گردد که نماد قدرت محسوب شده و متعلق به اواخر قرن سوم میلادی است. برخی بر این باورند که این طرح از تاج‌ها با حاکمان مناطق حوزه سیردریا و با «خاندان افراسیاب» به نوعی مرتبط هستند. چنین می‌توان تحلیل نمود که نمادها و نشانه‌های بکار رفته در تاج‌های خوارزمی در ابتدا بیشتر تحت تأثیر فرهنگ و تمدن یونانی بوده و به مرور زمان با نمادهای ساسانی جایگزین شده‌اند. به نظر می‌رسد حاکمان خوارزم تحت تأثیر حکومت‌های قدرتمند همسایه مانند ساسانی و تا حدی یونان بوده‌اند و نمادهای این فرهنگ‌ها را بر روی سکه‌های خود بکار برده‌اند.

سربندی قرار دارد که با جواهرات تزئین شده است. در قسمت گره سربند به سمت پائین سه نقطه تصویر شده و نوارهای سربند نیز بصورت دندانه‌دار و در امتداد گردن‌پوش به سمت پائین آویزان شده‌اند (Vainberg, 1977:32).

نتیجه‌گیری

تاج شاهان به عنوان یکی از مظاهر سلطنت، همراه با نقش پادشاه بر روی سکه‌ها نمایان شده است. در طی ده قرن ضرب سکه‌های سرزمین خوارزم، فقط تعداد محدودی از تصاویر و اشکال مختلف تاج‌ها بر روی سکه‌ها حک شده‌اند و طی چندین قرن با اندکی تغییر بر روی سکه‌های خوارزمی تصویر گردیده‌اند. بطورکلی تاج‌های خوارزمی دارای ده طرح و نقش می‌باشند و حاوی اطلاعات بسیار زیادی هستند. از جمله این که می‌توان منشاء و پیدایش حاکم و یا تاریخ‌گذاری دقیق سکه‌های تولید شده را بوسیله آنها تشخیص داد. در سکه شناسی خوارزمی، یک نظام کلی در تاج‌ها مشاهده می‌شود و آن جایگزینی یک نماد با نماد دیگر، بطور مثال عقاب با نشان هلال ماه است. البته نماد و نشان دیگری نیز در سکه شناسی خوارزم وجود دارد و آن الهه یونانی نیکه بوده که به مرور زمان نماد عقاب جانشین آن شد و بعدها نیز نماد هلال ماه جایگزین عقاب گردید. احتمالاً در دوره ساسانیان، شاهان خوارزم همگی خود را تحت حمایت آناهیتا می‌پنداشتند و به همین دلیل نمادهای مرتبط به آناهیتا

منابع

-Allotte de la Fuye, 1906: "Etudes sur La numismatique de la preside", -"journal asiaticque", P.577-580.

-Беленицкий, А. М. 1959 : "Новые памятники искусства древнего Пянджикента. опыт иконографического истолования",— сб.«скульптура и живопись древнего Пянджикента», Москва.

-Борисов, А. Я. , Луконин, В. Г. , 1963 : "Сасанидские геммы", ленинград.

-Брагинский, Н. С. 1956 : из истории таджикской народной поэзии, Москва.

-contenan, G. 1948 : La Civilisations des hittits, Paris.

-Fedorov, M. & Kuznetsov, A., 2011, "On some previously unknown Khwarezmian Drachms and the Names of Rulers on them", Journal of the British institute of Persian studies, Moscow,pp.79-88.

- Göbl. R. , 1967 : "Dokumente zur Geschichte der iranischen hunnen in baktrien und Indien und Indien" , vol. 4.

-Lukonin,V.G. 1961: Iran v epokhu pervykh sasanidov, Leningrad.

-Луконин, В.Г., 1969 : Культура сасанидского ирана .иран в III—V вв. Очерки из истории культуры,москва.

-Mackenzie, D. N. 1971, "A concise Pahlavi dictionary", Oxford university press, London.

-Pritsak, O.,1950:"Karachanidische streitfragen 1-4", -«oriens», vol. 3. no. 2.p.210-212.

-Соколов. С.Н., 1963 : "Духовная культура", религия, -«история таджикского народа» , т. I. с древнейших

-اسدی طوسی، ۱۳۶۵، لغت فرس، به کوشش فتح‌الله مجتبائی و علی اشرف صادقی، تهران، ۱۳۶۵.

-بارتولد، و. و.، ۱۳۵۸، گزیده مقالات، ترجمه: کریم کشاورز، انتشارات امیرکبیر، تهران.

-حسن دوست، محمد، ۱۳۸۳، فرهنگ ریشه شناختی زبان فارسی، به کوشش بهمن سرکاراتی، تهران.

-دادور، ابوالقاسم، مکوندی، لیلا، ۱۳۹۱، بررسی طرح تاج شاهان در سکه های ایران از دوره هخامنشی تا ساسانی، نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، شماره ۵۰، تابستان ۱۳۹۱.

- دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامهٔ دهخدا.

-سرفراز، علی اکبر، آورزمانی، فریدون، ۱۳۷۹، سکه های ایران، انتشارات سمت، تهران.
-معین، محمد، فرهنگ معین.

-کریستن سن، آرتور، ۱۳۶۸، نمونه‌های نخستین انسان و نخستین شهریار در تاریخ افسانه‌ایی ایران، ترجمه: احمد تفضلی و ژاله آموزگار، جلد دوم، نشر نو، تهران.

-کلیفورد، ادموند بوسورث، ۱۳۷۱، سلسله‌های اسلامی، ترجمه: فریدون بدره‌ایی، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه)، تهران.

-کیا، محمدصادق، ۱۳۴۸، تاج و تخت، انتشارات وزارت فرهنگ و هنر، تهران.

времен до V в. н. э. под ред. Б.Г.гафурова и Б. А.литзинского, москва.

-Tolstov, S.p., 1948:"Drevniy khorezm", opyt istoriko – arkheologicheskago issledovaniya. Moscow.

Вайнберг, Б.И., 1971 : "Эфталитская династия Чаганиана и Хорезм", — «Нумизматический сборник государственный Исторический музей» ,вып. III, ч.IV, москва.

-Vainberg, V.E., 1977: "Monety drevnego khorezma",Moscow.

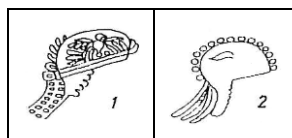
-зеймал, Е.В., 1967:"Монеты великих кушан в собрании государственного Эрмитажа", — «Труды государственного Эрмитажа », IX , ленинград.

-Wroth, W. 1903 "British museum. Catalogue of the coins of parthia", London.

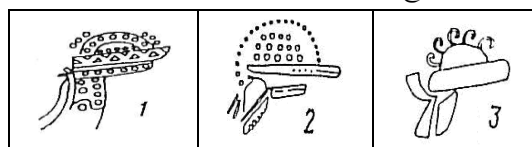
مطالعه و بررسی طرح تاج‌های حاکمان خوارزم.....

جدول شماره ۱- نمونه طرح تاج‌های حک شده بر روی سکه‌های خوارزم باستان

نمونه سکه	توضیحات	گروه	نمونه سکه	توضیحات	گروه
	این سکه تحت عنوان شاه بی نام خوارزم شناخته می‌شود و در مستندات موجود (vainberg, 1977, p.50) سال فرمانروایی وی دقیقاً مشخص نشده است.	نمونه سکه برای گروه دوم تاج‌ها		در مستندات مربوط به این سکه، نام حاکم و سال فرمانروایی وی مشخص نشده و تحت عنوان شاه محلی خوارزم شناخته شده است. (vainberg, 1977, p.50)	نمونه سکه برای گروه اول تاج‌ها
	مربوط به شاه وازامار قرن سوم میلادی می‌باشد.	نمونه سکه برای گروه چهارم تاج‌ها		مربوط به شاه آرساموح (آرتاموش) است ولی در مستندات سال فرمانروایی وی مشخص نشده است.	نمونه سکه برای گروه سوم تاج‌ها
	مربوط به شاه بیوارسار قرن سوم میلادی می‌باشد و در فهرست ابوریحان بیرونی بصورت شاه آفریغ ذکر شده است.	نمونه سکه برای گروه ششم تاج‌ها		مربوط به شاه وازامار قرن سوم میلادی می‌باشد.	نمونه سکه برای گروه پنجم تاج‌ها
	براساس مستندات موجود مربوط به شاهان خوارزم است (vainberg, 1977, p.60) ولی از نام حاکم و تاریخ دقیق آن اطلاعاتی در دست نیست.	نمونه سکه برای گروه هشتم تاج‌ها		مربوط به شاه شرام، قرن هفتم میلادی می‌باشد و در فهرست ابوریحان بیرونی بصورت شاه ساخر ذکر شده است.	نمونه سکه برای گروه هفتم تاج‌ها
	مربوط به شاه شرام قرن هفتم میلادی می‌باشد و در فهرست ابوریحان بیرونی بصورت شاه ساخر ذکر شده است.	نمونه سکه برای گروه دهم تاج‌ها		مربوط به شاه آزکاجاوار می‌باشد و در فهرست ابوریحان بیرونی بصورت «ویر» یا «ویک» ذکر گردیده و سال فرمانروایی وی مشخص نشده است.	نمونه سکه برای گروه نهم تاج‌ها

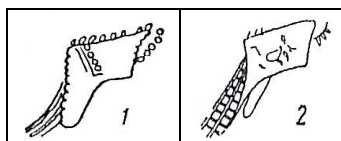
شکل ۱- تاج‌های گروه اول (Vainberg, 1977:206)

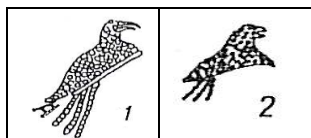
شکل ۲- تاج‌های گروه دوم (Vainberg, 1977:206)

	تصویر هویشکا مندرج بر روی سکه دوره کوشانی
	تصویر کانیشکا مندرج بر روی سکه دوره کوشانی

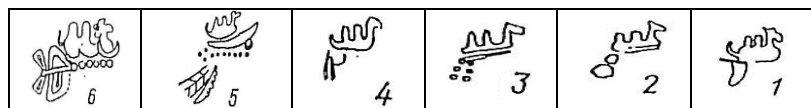
شکل ۳- تصاویر سکه‌های شاهان کوشانی

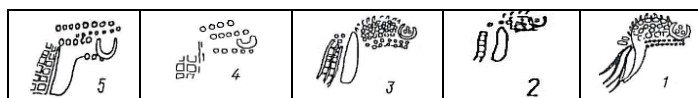
شکل ۴- تاج‌های گروه سوم (Vainberg, 1977:206)

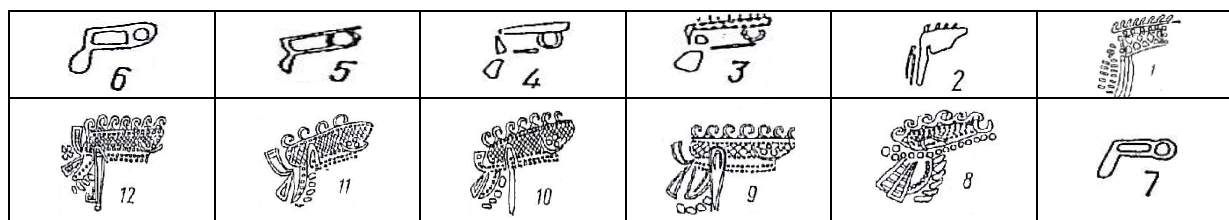
شکل ۵- تاج های گروه چهارم (Vainberg, 1977:206)

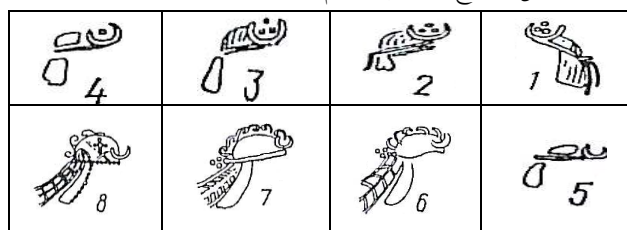
شکل ۶- تاج های گروه پنجم (Vainberg, 1977:206)

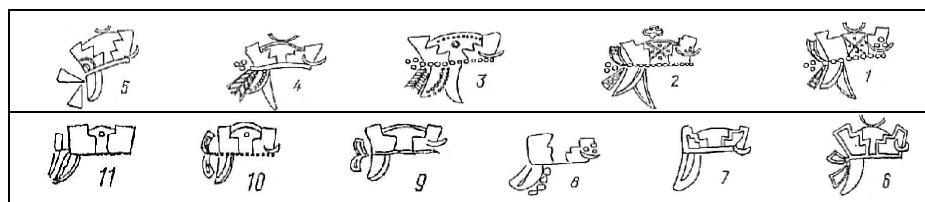
شکل ۷- تاج های گروه ششم (Vainberg, 1977:206)

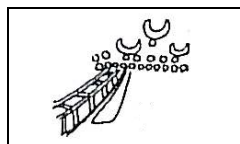
شکل ۸- تاج های گروه هفتم (Vainberg, 1977:206)

شکل ۹- تاج های گروه هشتم (Vainberg, 1977:206)

شکل ۱۰- تاج های گروه نهم (Vainberg, 1977:206)

شکل ۱۱- تاج های گروه دهم (Vainberg, 1977:206)